

QARAQALPAQ TILINDE “JÍLAW” HÁM “KÚLKI” KONCEPTIN BILDIRIWSHI FRAZEOLOGIZMLERDIŇ KOGNITIV-PRAGMATIKALÍQ ANALIZI

I.Allambergenova

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti docenti

N.Ubbieva

Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti 3-kurs studentı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703531>

Annotaciya: *Maqalada qaraqalpaq til bilimindegi frazeologizmler haqqında sóz boladı. Qaraqalpaq tilinde “julaw” hám “kúlki” konceptin bildiriwshi frazeologizmler analizge tartılǵan.*

Tayanış sózler: *frazeologiya, kognitiv pragmatika, julaw, kúlki.*

Аннотация: *В статье рассматриваются фразеологизмы в каракалпакском языкознании. В каракалпакском языке были проанализированы фразеологизмы, выражающие понятия "плач" и "смех."*

Ключевые слова: *фраzeология, когнитивная прагматика, плач, смех.*

Annotation: *The article discusses phraseologisms in Karakalpak linguistics. Phraseologisms expressing the concepts of "crying" and "laughter" in the Karakalpak language have been analyzed.*

Key words: *phraseology, cognitive pragmatics, crying, laughter.*

Til biliminde leksika-frazeologiyalıq birliklerdiŇ semantikasına arnalǵan izertlewlerde olardı mánilik toparlarǵa bóliwdiŇ, klassifikaciyalawdıŇ principleri, hár qıylı usılları arnawlı túrde úyrenilgen.

D.I.Shmelov “Leksikanı semantikalıq analizlew máseleleri” miynetinde tek leksikologiyanı emes, frazeologiya máselelerin de semasiologiyalıq jaqtan analizleydi [1]. Qazaq ilimpazı Á.T.Qaydar: “FrazeologizmlerdiŇ basım kópshiligi belgili bir dáwirdegi kúndelikli tirishiliktiŇ nátiyjesi retinde qalıplesken tildegi kórinis. Bunday frazeologizmlerdiŇ qalıplesiwi haywanlarǵa, ósimliklerge, tábiyat qubılıslarına baylanıslı bolsa da, házirgi kúnde olardıŇ barlıǵı adam turmısına, onıŇ minez-qulqına, ishki-sırtqı kórinisine qatnashı”, – dep kórsetedi [2]. Rus ilimpazı I.P.Petrova anglichan tilindegi somatikalıq feyil frazeologizmlerdi leksika-semantikalıq jaqtan toǵız toparǵa bólip úyrengen: qozǵalı, fizikalıq háreket, transfer, sezimlik qabıllaw, koncessiya, sóylew, oylaw xızmeti, sheshim qabıllaw hám bahalaw [3]. Qazaq tilinde frazeologizmlerdiŇ semantikası A.K.Mırzashova hám M.JambılqızınıŇ miynetlerinde úyrenilgen [4]. Qaraqalpaq tilinde frazeologizmlerdiŇ semantikası S.T.Nawrızaeva, G.Aynazarova, A.Pirniyazova hám J.TañirbergenovlardıŇ miynetlerinde úyrenilgen [5].

Biz maqalamızda Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshıları T.Qayıpbergenov, Sh.Seytov hám M.Nızanov shıǵarmalarındaǵı “jılaw” hám “kúlki” konceptin bildiriwshi leksika-frazeologiyalıq birliklerdiń kognitiv-pragmatikalıq analizi tuwralı sóz etemiz.

Jazıwshı T.Qayıpbergenov “Qaraqalpaqnama” roman-essesinde qaraqalpaq xalqınıń ótmishi, házirgisi, keleshegi haqqında tereń oy jútıtedi. M.Nızanovtıń “Tańlamalı shıǵarmaları X tom” miynetinde óziniń jańadan jazǵan povesti, burın járiyalanǵan hám járiyalanbaǵan publicistikalıq maqlaları, ilimpaz hám jurnalistler menen ótkizgen sáwbetleri kirgizilgen. Sh.Seytovtıń “Qashqın” povestinde Watandarlıq urıs dáwirindegi awır qayǵını jeńiwshi xalıqtıń turmısı jır etiledi. Bul shıǵarmalardıń tili ápiwayı, tásirli, obrazlı bolıp, onda frazeologizmlerdiń kórkemlik xızmetleri belgili orın iyleydi. Olardıń arasında insannıń psixikalıq sezimlerin hám emociyasın bildiretuǵın frazeologizmler shıǵarma tilinde onıń kórkemligin, obrazlılıǵın támiyinlewde áhmiyetli xızmet atqaradı.

Frazeologizmler óziniń obrazlılıǵı menen, tereń mánililigi menen hár bir millet tiliniń maqtanıshı, bay ǵáziyesi bolıp esaplanadı. Jazıwshınıń tańlawına qaray frazeologizmler onıń jeke stil jaratıwdaǵı sóz qollanıwınıń bir usılı bolıp keledi. Frazeologizmler kórkem shıǵarma tilin janlandıradı.

“Insan óziniń ol yaqı bul psixikalıq, emocionallıq halatların júzege shıǵarıw barısında qanday da bir waqıyadan quwanadı, ǵázeplenedi, táshwishlenedi, azaplanadı, ókinedi, hawlıǵadı, qáweterlenedi yamasa qorqıwǵa túsedı, jek kóredi, ǵargaydı, sógedi, hürmetsizlik qıladı, uyaladı, ashıwǵa minedi, itibarsızlıq etedi hám t.b. Usı jaǵdaylardı kórsetiw maqsetinde tilde hár túrli frazeologizmler payda bolǵan” [6]. “Jazıwshı óz shıǵarmasında qaharmanlarınıń psixologiyalıq halatların, oyın, ruwxıy dúnyasını ayqın hám názik súwretlew ushın frazeologizmlerdi múmkin bolǵanınsha sáykesin tańlap alıp jumsawǵa háreket etedi” [7]. Frazeologizmlerdiń bul mánilik túrleri insannıń is-háreketke bolǵan hár qıylı unamlı hám unamsız sezimlik qatnasların bildiriwde keń qollanıladı.

Jazıwshılardıń shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń bul mánilik túrleri, tiykarınan, qaharmanlardıń psixikalıq halatı, sırtqı qubılıslardan tásirlewi nátiyjesinde payda bolǵan ishki sezimlerin bildiriw keledi. Olar mánilik jaqtan ashıwlanıw, ǵázepleniw, qáhárlewiw, jaqtırmaw, jek kóriw, qorqıw, qáweterleniw, qıynalıw, qayǵırıw, kúyiniw, ókpelew, renjiw, qapalanıw, ókiniw, pushayman bolıw, uyalıw, qısınıw, hayran bolıw, tınıshsızlanıw, albıraw sıyaqlı unamsız sezimlerin kórkem etip kórsetiwde qollanılgan.

1. “Jılaw” konceptin bildiriwshi frazeologiyalıq birliklerdiń kognitiv-pragmatikalıq analizi.

Qıynalıwdı, qayǵırıwdı, kúyiniwdi bildiretuǵın frazeologizmler. Shıǵarmalarda bunday mánidegi feyil frazeologizmler insannıń sırtqı hám ishki qubılıslardan tásirlewi

nátiyjesindegi ruwxıy azap shegiwi, qıynalıwı, óziniń yamasa ózgelerdiń isháreketlerinen narazı bolıwına baylanıslı psixikalıq halatların bildiriwde qollanılgan. Mısalı: Sebebi úlkenlerden kóp nárselerdi úyreniwge qansha tırıssam da, hesh kelistire almay *ishim órtenetuğın edi* (T.Qayıpbergenov). Muhabbet – asa ashshı nárese, birden awız bassań, *kózlerińnen jas shıǵaradı* (T.Qayıpbergenov). Qızlarınıń balların aymalap súyip atırǵan ata-enesine kózi túskende *kóz jasın jumbay-jumbay tóger*, ózin gúnakar sezip, ilajı bolsa heshqaysınıń názerine túspewge tırısar edi (M.Nızanov). Bayǵus joram túsime enip júr, álle, ruwxı geda bolıp júr me?... dey bergende Nesibeli muńaydı, anası bolsa *bozlap jiberdi* (Sh.Seytov). “Qayt, qayt!...” degendey bolıp, Nesibelinin *kóz jasınday* móltildegan sırgalarınin túbinde gúwildeydi (Sh.Seytov).

Ókiniwdi, pushayman bolıwdı bildiretuğın frazeologizmler. Bunday mániidegi frazeologizmler adamnıń sırtqı hám ishki tásirlewi nátiyjesinde ókiniwi, pushayman bolıwı menen baylanıslı psixikalıq sezimlerin bildiriwde qollanılgan. Mısalı: Járdem sorap kelgen qalpaqlı adam oǵan ırza keyipte túrgelip, únsiz shıǵıp ketedi, biraq ol ketken soń ala taqıyalınıń *kózlerine jas quyılıp*, qamsıǵadı (T.Qayıpbergenov). Onıń tatlı kózleriniń háwirine shıdamagan ǵarrı patshanın *kózlerine jas quyılıp* haqıyqatlıqtı moyınlawlarǵa májbúr boladı (T.Qayıpbergenov). Hár kúni “Tixiy chas” men menen haqıyqıy uyqı saati edi, búgin ol nelikten de *isheklerime kóz salǵan* azap saatına aynaldı (T.Qayıpbergenov). Ayırım adamlar basshılıq lawazımǵa kóterilse, kózlerine may pitip aljasadı, jáne birewler basshılıq lawazımınan sál kúshke ushırsa, *kózlerine jas keltirip* aljasadı (T.Qayıpbergenov). Onı baspashılar alıp qashıp kiyatırǵandaǵı tınıspada basına basın súyep, *júzlerin parlaǵan jasları* juwǵan Tazagúl: “Qos qumırıdan bir uyada ósemiz dep edik, Nesibeli-aw, nesibemizge ne boldı biziń?!... (Sh.Seytov). Taǵı da bozlaw, álleqaylardaǵı anasın joqlaǵan biyǵuna botanın bozlawı, dóńgelek *kózlerine jas keplenip bozlawı!*... (Sh.Seytov).

Bunday frazeologizmlerdiń bári de kórkem shıǵarmanıń ekspressivlik únlesligin kúsheytedi, emocionallıq boyawın asıradı, kúshli sezimlik tásirin payda etedi. Olardıń hárbirin qollanıwda jazıwshınıń jeke sóz qollanıw sheberligi kórinedi. Sóz sheberi hárbir frazeologizmdi puqtalıq penen paydalanıw arqalı shıǵarma tiliniń tásirli hám kórkem bolıwına erisedi.

2. “Kúlki” konceptin bildiriwshi frazeologiyalıq birliklerdiń kognitiv- pragmatikalıq analizi.

Quwanıwdı, shadlanıwdı bildiretuğın frazeologizmler. İnsannın ishki sezimleriniń biri – quwanış. Bul sezim hár qıylı ishki yamasa sırtqı qubılıslardan tásirlewi nátiyjesinde payda boladı. Mısalı: Onıń júzi *bult astınan shıqqan quyashtay jadradı da*, burılıp ketti. Sonnan soń ol maǵan qaytıp jolıqpadı (T.Qayıpbergenov). Bilesiz be, bazı

artistler tamashagóylerin kúldirgenine *más boladı* (T.Qayıpbargenov). Ayıpker ishki quwanışın zorğa basıp, *eki eziwi jaylıwı* menen qazıǵa burıldı (T.Qayıpbergenov). Máspambet degen adamnıń jıynalısta piyań bolıp otırǵanı, bir náshebent ǵarrınıń pıshıqtı otqa bastım dep tonın kúydirip alǵanı... . Qullası, hár qosıǵın oqıǵan sayın *ishegimiz úzilgenshe kúldik* (M.Nızanov). Bayaǵısına salıp heshqaysısına “qaraǵım, shıraǵımlamadı”. Ishten *eki eziwi qulaǵında* Aysulıw shıqtı (M.Nızanov). Dáryanıń arǵı tárepinen qızǵa qaray zımıraǵan jekke qayıqtı kórgende kewli jay tawıp, *eziw tartıp sala berdi* (Sh.Seytov).

Kewli tolıwdı, ráhátleniwdi bildiretuǵın frazeologizmler. Adamnıń hár qıylı qubılıslardan tásirleniwi nátiyjesindegi ráhátleniw, lázzetleniw, ház etiw sıyaqlı unamlı sezimlerdi bildiredi. Mısalı: Shashı qara Bekjan kópshiliktiń kúlkisine heshteńe demesten, ózinshe *mıyǵınan kúldi*. Onıń hátte *mıyıq tartıwı*, shashı aqlardıń ústinen sıqaqqa usadı (T.Qayıpbergenov). – Endi keteyin, dárińdi ber, – deydi qazıwshıǵa. Ol ráhátlene *eziwinen kúlip*: – Mine, dári, – dep esikke súyewli beldi ákelip onıń aldına qoyıptı (T.Qayıpbergenov). Muǵallım ádepki “armiyaǵa alıp ketti” degenin esitkende *ishek-silesi qatıp kúldi*, soń kóylekti qaytarıp bergenin esitip, dárhal kúlkiden ózin tıydı (M.Nızanov). Bir kúni tánepiste balalar diywalǵa ilingen qanday da bir plakatqa únilisip, *ishek-silesi qatıp kúlisip atır eken* (M.Nızanov). Jılay qoysa oǵan qulazıǵan dala demew de bolmaydı, tásele de bermeydi. Qayırlı qádemleri esine tússe, jalǵız ózi *mıyıq tartadı* (Sh.Seytov). Jańa er-saymandı almaǵa qolaylasıp atırǵan Nesibeli qıshqırıp jiberdi: “Óybey, sizlerge ne boldı!...”. – Qorıqpa, aytpayman: – dep *ızǵarlı kúldi* Qanlıqılısh. (Sh.Seytov).

Bunday frazeologizmlerdiń hárqaysısında ózine tán ekspressivlik-emocionallıq boyaw bar. Olardıń mánileriniń reńklerin kontekst arqalı bilemiz. Sonıń ushın da sóz sheberleri óz dóretpelerinde obraz jasawda, waqıya-hádiyse yamasa hal-jaǵdaydı kórkem obrazlı, ótkir etip kórsetiwde frazeologizmlerdi sheberlik penen tailap qollanıw arqalı ayılajaq pikir hár tárepleme anıq hám kórkem etip beriledi.

Juwmaqlap aytqanda, frazeologizmler mánilik jaqtan turmıslıq is-háreketlerdi sıpatlap ǵana qoymay, kórkem shıǵarmalarda dáwir koloritin ashıp beriwde qaharmannıń halatın, minez-qulqın kórsetiwde, milliy ózgesheliklerdi sıpatlawda belgili xızmet atqaradı. Adamnıń, janlı yaki jansız predmetlerdiń qıymıl-háreketlerin, qıymıl-hárekettiń nátiyjesinde payda bolǵan hár qıylı hal-jaǵdaylardı kórkem túrde bildiriwde qollanıladı. Sonıń menen birge olar bir-birinen ózine tán mánilik sıpatı menen ózgeshelenedi.

Ádebiyatlar

1. Shmelov D.N. Problemy semanticheskogo analiza leksiki. – Moskva, 1973. – S. 9-10.
2. Kaydar A. Kazak tilinin ozektegi meseleleri. – Almatı: Ana tili, 1998. – B.21.

QARAQALPAQ TIL BILIMINIŇ AKTUAL MÁSELELERI

RESPUBLIKALÍQ ILIMIY-TEORIYALÍQ KONFERENCIYA

3. Petrova I.P. Kategorizaciya mira angliyskimi somaticheskimi frazovami glagolami. Avtoref. dis... kand. filol. nauk. – M., 2012. – S. 6.
4. Mırzashova A.K. Glagol`me frazeologizmi mıslitel`noy deyatel`nosti v kazaxskom i russkom yazıkax.: Avtoref. diss...kand. filol. nauk. – Almatı, 2000. – S. 9.
5. Jambılqızı M. Qazaq jáne ağılshın tilderindegi frazalıq etistikterdiń semantikalıq jáne qurılımdıq erekshelikteri. Filosofiya doktorı (PhD) dárejesin alu úshin usınılǵan dissertaciya. – Almatı, 2018 – B. 64.
6. Naurızbaeva S.T. Frazeologicheskie edinicı v karakalpakskogo-russkom slovare. – Tashkent, 1972. – S. 52.
7. Aynazarova G. Karakalpak tilinde tenles eki komponentli frazeologizmler sozligi. – Nókis, 2020.
8. Tanırbergenov J. Karakalpak tilindegi feyil frazeologizmler (Monografiya). – Nokis, 2021. – B. 162.